

BUHÂRÎ, Ali Şah b. Muhammed

(على شاه بن محمد البخارى)

Ali Şah b. Muhammed
b. Kâsım el-Buhârî**XIII. yüzyıl astrologlarından.**

Hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur. Daha çok Alâeddin veya Alâ el-Münevvin olarak tanınır. *Eşcâr u Esmâr* adlı eserinde verilen bilgilerden anlaşıldığına göre babası Muhammed Semerkant dolaylarında ticaretle uğraşmaktaydı. Ali Şah otuz altı yaşında iken 659 (1261) yılında Buhara'ya döndüğünü söylediğine göre 623 (1226) yılında doğduğu anlaşılmaktadır. İlhanlı hanlarından Abaka Han'ın Buhara'yı istilâ ve tahribinden sonra (671/1273) on yıldan fazla yaşadığı bu şehri terketmek zorunda kalan Ali Şah Bağdat'a gitti ve orada on beş yıl kaldı. Ali Şah yazdığı bir kaside ile Abaka'nın Buhara'da yaptığı tahribatı, zulüm ve işkenceyi dile getirdi. Çok zamandır hacca gitmek arzusuyla tuttuğu halde buna imkân bulamamış ve nihayet 690 (1291) yılına doğru muhtemelen hacca gitmek üzere Bağdat'tan ayrılmıştı. Ölüm tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber adı geçen eserini 700 (1301) yılında yazmış olması, o tarihte hayatta olduğunu ve yetmiş beş yaşlarında bulunduğunu göstermektedir.

Eserleri. Ali Şah'ın astrolojiden başka şiir ve müsikyle de ilgilendiği ve bir divan meydana getirdiği anlaşılmaktadır. Bugüne intikal etmiş üç Farsça eseri şunlardır: 1. *Eşcâr u Esmâr*. Abaka Han'ın Buhara'yı istilâ edişinden on beş yıl sonra kaleme alınan ve beş bölümden oluşan bu eser astrolojiye dair olup vezir Şemseddin Muhammed b. Seyfeddin Ahmed Şah b. Bedreddin Mübârek Şah'a ithaf edilmiştir (yazma nüshaları için bk. Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1964; Ayasofya, nr. 2688, 2795; Beyazıt Devlet Ktp., nr. 2264; Nuruosmaniye Ktp., nr. 2776, 2777). Bu eser *Şemer-i Şecere-i Nücûm* adıyla basılmıştır (Leknev 1903). 2. *Ahkâmü'l-a'vâm*. Astrolojiye ilgili olan bu eser muhtemelen 690 (1291) yılından biraz sonra yazılmıştır (yazma nüshaları için bk. Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1966; Nuruosmaniye Ktp., nr. 2767). 3. *el-'Umdetü'l-İlhâniyye. Zîc-i Şâhî* adıyla da bilinen bu eser, Nasîrüddîn-i Tûsî tarafından hazırlanan *Zîc-i İlhânî*'nin bir özeti mahiyetindedir (eserleri ve bunların diğer yazma nüshaları hakkında geniş bilgi için bk. Storey, II/1, s. 61-62).

BİBLİYOGRAFYA :

Keşfü'z-zunûn, I, 68; II, 969; Suter, *Die Mathematiker*, s. 161; Storey, *Persian Literature*, II/1, s. 1, 59, 61-62; D. Pingree, "Alîşâh al-Bokhârî", *Etr.*, I, 887.

SARGON ERDEM

BUHÂRÎ, Burhâneddin

(bk. BURHÂNEDDİN el-BUHÂRÎ).

BUHÂRÎ, Muhammed b. İsmâil

(محمد بن إسماعيل البخارى)

Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil
b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî
(ö. 256/870)

Kur'ân-ı Kerîm'den sonra
en güvenilir kitap kabul edilen
el-Câmi 'u's-şâhih adlı
eseriyle tanınmış büyük muhaddis.

13 Şevval 194 (20 Temmuz 810) Cuma günü Buhara'da doğdu. Dedesinin dedesi olan Berdizbeh Mecûsî idi. Onun oğlu Mugîre, Buhara Valisi Cu'feli Yemân vasıtasıyla müslüman oldu. Buhârî bundan dolayı Cu'fî nisbesiyle de anılmıştır. Dedesi İbrâhîm hakkında fazla bilgi bulunmamakla beraber babası İsmâil'in Mâlik b. Enes ve Abdullah b. Mübârek gibi âlimlerden hadis öğrenen bir kişi olduğu bilinmekte ve Buhârî henüz çocukken vefat ettiği, hadise dair bazı kitaplarının oğluna intikal ettiği anlaşılmaktadır. Annesinin ise duası makbul dindar bir kadın olduğu zikredilmektedir.

Buhârî on yaşına doğru Muhammed b. Selâm el-Bikendî, Abdullah b. Muhammed el-Müsnedî gibi Buharalı muhaddislerden hadis öğrenmeye başladı. On bir yaşlarında iken hocası Dâhilî'nin rivayet sırasında yaptığı bazı hataları tasahhüs etmesiyle dikkatleri çekti. On altı yaşına geldiği zaman İbnü'l-Mübârek ve Vekî' b. Cerrâh'ın kitaplarını tamamen ezberlemişti. Bu sırada annesi ve kardeşi Ahmed ile birlikte hacca gitti. Hac sonrası onlar memleketlerine döndükleri halde Buhârî Mekke'de kaldı ve Hallâd b. Yahyâ, Humeydî gibi âlimlerden hadis tahsil etti. Daha sonra bu maksatla ilim merkezlerini dolaşmaya başladı. Bu merkezler alfabetik olarak şöyle sıralanabilir: Bağdat'a sekiz defadan fazla gitti ve her seferinde Ahmed b. Hanbel ile görüşüp ondan faydalandı. Basra'ya dört veya beş defa gitti; orada Ebû Âsım en-Nebîl, Ensârî diye tanınan Basra kadısı Muhammed b. Abdullah ve Haccâc

b. Minhâl gibi muhaddislerden istifade etti. Mekki b. İbrâhîm, Kuteybe b. Saîd vb. âlimlerden hadis dinlemek için Belh'e birkaç defa gitti ve Belhliler'in isteği üzerine onlara kendilerinden ilim tahsil ettiği 1000 hocadan birer hadis yazdırdı. Dimaşk'ta Ebû Müshir'den hadis öğrendi. Hicaz'da altı yıl kaldı. Humus'a gitti. Küfe'ye birçok defa seyahat ederek Âdem b. Ebû İyâs, Ubeydullah b. Mûsâ, Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn gibi muhaddislerden hadis dinledi. Medine'de İsmâil b. Ebû Üveys, Merv'de Abdân b. Osman, iki defa gittiği Mısır'da Saîd b. Ebû Meryem, Abdullah b. Yûsuf ve Asbağ b. Ferec gibi hocalardan hadis tahsil etti. İlk defa 209'da (824), son olarak da 250'de (864) gittiği ve beş yıl süreyle hadis okuttuğu Nîşâbur'da Yahyâ b. Yahyâ el-Minkarî gibi hadis hâfizlarından faydalandı. Buhârî kendilerinden hadis yazdığı muhaddislerin sayısının 1080 olduğunu söyler (Zehebî, *A'lamü'n-nübela'*, XII, 395). Tek nüshası İrlanda'da bulunan (Chester Beatty, nr. 5165/1, 11 varak) İbn Mende'ye (ö. 395/1005) ait *Tesmiyetü'l-meşâyih ellezîne yervî 'anhüm el-İmâm Ebû 'Abdillâh Muhammed b. İsmâ'il el-Buhârî* adlı eserde, Buhârî'nin *el-Câmi 'u's-şâhih*'te rivayette bulunduğu hocalarından 309 muhaddisin adı, yaşadıkları şehirler ve ölüm tarihleri verilmektedir (A. J. Arberry bu risâleyi tannıttıktan sonra söz konusu muhaddislere ait listeyi İngilizce olarak yayımlamıştır [bk. bibl.]). Ancak *el-Câmi 'u's-şâhih*'teki rivayetlerin Buhârî'nin derlediği yüz binlerce hadisin pek az bir bölümünü teşkil ettiğini de gözden uzak tutmamalıdır. Meşhur talebesi Firebrî, *el-Câmi 'u's-şâhih*'i Buhârî'den 90.000 talebenin dinlediğini söylemektedir. En tanınmış diğer talebeleri ise İmam Müslim, Tirmizî, Ebû Hâtim, Ebû Zûr'a er-Râzî, Muhammed b. Nasr el-Mervezî, Sâlih Cezere, İbn Huzeyme gibi muhaddislerdir.

Buhârî'nin uzun seyahatleri sonunda derlediği hadislerle geniş bir kütüphaneye meydana getirdiği ve seyahatleri esnasında taşıdığı anlaşılmaktadır. Cariyesinin, odasında adım atacak yer bulunmadığından şikâyet etmesi, bir gece uyuymayıp o güne kadar yazdığı hadisleri hesapladığını ve senedleri muttasıl 200.000 hadis kaydetmiş olduğunu söylemesi de bunu göstermektedir (Zehebî, *A'lamü'n-nübela'*, XII, 411, 412, 452). Yazdığı hadislerin kitaplarda kalmayıp onları hâfızasına naksettiğini gösteren en iyi ör-

neklerden biri Bağdat'ta verdiği imti-handır. İbn Adî'nin rivayetine göre, Bu-hârî'nin Bağdat'a geldiğini duyan mu-haddisler 100 hadis sened ve metin-lerini birbirine karıştırarak bunları on kişiye verdiler ve onlara Buhârî toplantı yerine gelince bu hadisleri sırayla sor-malarını söylediler. Bu on kişi tesbit edi-len hadisleri çeşitli İslâm ülkelerinden gelmiş olan muhaddislerin huzurunda okuyarak bunların mahiyeti hakkında bilgi istediler. Buhârî onlara bu hadisle-rin hiçbirini okunduğu şekliyle bilmedi-ğini belirttiikten sonra, ilk soruyu yönel-ten kimseden başlayarak, sordukları ha-dislerin sened ve metinlerinin doğrusu-nu her birine ayrı ayrı söyledi. Buhârî hakkında tereddüd olanlar onun nasıl bir hâfıza gücüne ve ne kadar geniş bir hadis kültürüne sahip olduğunu gördü-ler.

Buhârî ve Mihne Olayı. Kur'ân-ı Kerîm'in mahlûk oluşuyla ilgili olarak Mu'tezî-le tarafından ileri sürülen görüş (bk. HAL-KU'I-KUR'ÂN), devletin de destek verme-siyle İslâm âlemini zor durumda bırak-mıştır. Ahmed b. Hanbel, muhafazakâr âlimler için bir imtihan vesilesi (fitne) olan bu olay karşısında büyük bir azim ve se-batla direnmiş, sonunda devletin des-teğini çekmesi üzerine Mu'tezile davayı kaybetmiştir. Buna rağmen konu büs-bütün kapanmamış, İslâm âleminde sü-rüp giden bu tartışmalardan Buhârî de zarar görmüştür. İmam Müslim'in be-lirttiğine göre Buhârî Nîşâbur'a gittiğin-de halk kendisine çok itibar etmiş, onu iki üç günlük mesafede karşılamıştır. Nîşâbur'un tanınmış muhaddisi Muham-med b. Yahyâ ez-Zühî halka Buhârî'yi karşılamasını tavsiye etmiş, ileri gelen âlimlerle birlikte kendisi de bizzat kar-şılamaya gitmiş ve talebelerine ona hiç-bir kelâm meselesini sormamalarını ten-bih etmiştir. Buna gerekçe olarak da Buhârî kendi görüşlerinin aksine bir fi-kir beyan edecek olursa aralarında ihtilâf çıkacağını, o takdirde Horasan'daki bütün Hâricî, Râfîzî, Cehmî ve Mürcîî grupların kendilerine düşman olacağını söylemiştir. Yine Müslim'in belirttiğine göre Buhârî'nin kaldığı ev ziyaretçilerle dolup taşmış, şehre gelişinin ikinci veya üçüncü günü bu ziyaretçilerden biri ona Kur'an'ın mahlûk olup olmadığını sor-muş, onun da, "Fiillerimiz mahlûktur; bir sözü ifade edişimiz de (Kur'an met-nini okuyuşumuz) fiillerimizdendir" de-mesi üzerine orada bulunanlar arasın-da büyük bir ihtilâf çıkmıştır. Buhârî'nin

Kur'an okumayı mahlûk saydığını iddia edenlerle bu iddiaya katılmayanlar kav-gaya tutuşmuş, bunun üzerine ziyaretçi-ler ev halkı tarafından dışarı çıkarılmış-tır. Bu konuda kendisine anlatılanları nakleden İbn Adî'ye göre ise Buhârî'yi kıskanan bir muhaddis onun Kur'an mahlûktur görüşünü benimsediğini id-dia ederek hadis talebelerini hocaları-nın kanaatini öğrenmeye teşvik etmiş, ancak Buhârî bu konuda fikrini soran kişiye cevap vermek istememiş, fakat onun üç defa ısrarla sormasından son-ra, "Kur'an Allah kelâmıdır, mahlûk de-ğildir; ancak kulların fiilleri (Kur'an'ı oku-yuşları) mahlûktur; bu konuda soru sor-mak ise bid'attır" diye cevap vermiş, bu-nun üzerine ortalık karışmıştır. Sübkî'nin kanaatine göre muhaddis Zühî, Kur'an metnini telaffuz etmenin mahlûk oldu-ğunu söyleyenlerin kendileriyle konuşul-maması gereken birer bid'atçı, bizzat metnin mahlûk olduğunu söyleyenlerin ise kâfir sayılacaklarını belirtirken Bu-hârî'ye muhalefet etmeyi düşünmemiş-tir. Eğer Zühî Buhârî'ye muhalefet et-miş ve mahlûk olan dudaklardan çıkan sözün kadîm olduğunu ileri sürmüşse büyük bir günah işlemiştir. Zira gerek Zühî ve Ahmed b. Hanbel, gerekse di-ğer büyük imamlar bu kabil münakaşa-lara dalmanın doğru olmayacağını ifade etmek istemişlerdir. Anlaşılan odur ki, bu konuda *Halķu ef'âli'l-İbâd* adıyla bir de müstakil eser kaleme almış olan Buhârî bu ve benzeri itikadî konuları ge-rektiğinde konuşulacak meseleler ola-rak kabul etmektedir. Bu olaylardan son-ra muhaddis Ahmed b. Seleme Buhârî'yi ziyaret ederek Zühî'nin Nîşâbur'da belli bir yeri olduğunu, onun görüşlerine kim-senin karşı çıkamadığını söyledi ve bu durumda ne tavsiye edeceğini sordu. Buhârî de, "Ben işimi Allah'a havale edi-yorum; şüphesiz Allah kullarının her ha-lini görür" (el-Mü'min 40/44) meâlin-deki âyeti okuyarak Nîşâbur'a bir men-faat elde etmek için gelmediğini, ken-disini kıskanan Zühî'nin dedikodularına son vermek için hemen ertesi gün şehri terkedeceğini bildirdi (Buhârî'nin halku'l-Kur'an meselesiyle ilgili görüşleri için bu maddenin "Akaide Dair Görüşleri" bölü-müne bakınız).

Buhârî Nîşâbur'dan sonra Merv'e git-ti. Kendisini yolda karşılayan şehrin ta-nınmış muhaddis ve fakihi Ahmed b. Seyyâr görüşlerinin isabetli olduğunu, fakat halkın anlayamayacağı konulara girmemesi gerektiğini söyledi. Buhârî de

kendisine iyi bildiği bir mesele soruldu-ğu zaman susmasının mümkün olmadı-ğını ifade etti. Daha sonra Merv'den Bu-hara'ya geçti.

Buhârî kendisinden ilim tahsil etmek isteyen herkese bildiğini esirgmeden vermesine rağmen devlet adamlarından uzak durur, onların saraylarına gitmeyi ilmi küçük düşüren bir davranış olarak kabul eder ve bu uğurda her zorluğa katlanmayı göze alırdı. Horasan Valisi Hâlid b. Ahmed ez-Zühî ona bir adamı-nı göndererek *el-Câmi'u's-şâhih, et-Târîhu'l-kebîr* ve diğer eserlerini ken-disinden dinlemeyi arzu ettiğini bildi-rince bu talebi reddetti. İlimi küçük dü-şüremeyeceğini, onu başkalarının aya-ğına götüremeyeceğini, gerçekten arzu ediyorsa hadis okuttuğu mescide -veya evine- gelmesini, bunu da istemiyorsa hadis okutmasını yasaklayabileceğini söyledi. Hz. Peygamber'in, "Kendisine sorulan şeyi öğretmekten kaçınan kim-senin ağzına ateşten gem vurulacağını" ifade eden hadisi sebebiyle ilmi kimse-den esirgemediğini de haber verdi. Bu-hara valisinin sadece kendi çocuklarına ders vermesi yolundaki isteğini de ilmi belli insanlara tahsis edemeyeceği ge-rekçesiyle reddetti. Bunun üzerine vali, yakın adamlarından bazılarının Buhârî'nin Ehl-i sünnet görüşüyle bağdaşma-yan fikirleri sahip olduğunu iddia etme-lerini sağladı. Sonra da bu iddiaya da-yanarak onu kendi memleketinden sür-dü. Buhârî oradan Semerkant'a gitmek üzere yola çıktı. Semerkant'a 3 mil me-safede bulunan Hartenk kasabasındaki akrabalarını ziyaret etti. Fakat orada hastalandı ve Semerkant'a gidemedi. 256 yılının ramazan bayramı gecesi ve-fat etti, ertesi gün (1 Eylül 870 Cuma) orada toprağa verildi. Ailesi hakkında bütün bilinenler, Ahmed adında bir o-ğlu olduğu, evinde birkaç câriyesi bulun-duğundan ibarettir.

Şahsiyeti. Buhârî orta boylu olup zayıf ve ince bir yapıya sahipti. Birçok güzel huyu yanında az konuşması, başkaları-nın sahip olduğu imkânlarla özenmeme-si gibi özellikleri de vardı. Yiyecek içmeye önem vermezdi. Onun cömertliğini, dün-ya malına değer vermediğini ve yardım severliğini gösteren davranışları pek çok-tur. 25.000 dirhem alacaklı olduğu biri-ne karşı gösterdiği müsamaha dikkat çekicidir. Uzun zamandan beri borcunu ödemeyen bu şahıstan bazı idareciler vasıtasıyla alacağını tahsil etmesini tav-siye edenlere, "Ben onlardan yardım is-

tersem onlar da benden işlerine geldiği gibi fetva vermemi isterler; dünya için dinimi satamam" demiştir. Fakat bazı dostları ona rağmen bu konuyu yöneticilere söylediler. Buhârî bunu haber alınca ilgililere mektup yazarak borçluya bir kötülük yapılmamasını istedi ve onunla her yıl kendisine 10 dirhem ödemek üzere anlaşma yaptı. Buhârî'nin dünya işleriyle ilgilenmediği, şahsî işlerini bir adamının yürüttüğü kendi ifadelerinden anlaşılmaktadır.

Buhârî'nin ahlâkî faziletleri, tenkit ettiği râviler hakkındaki son derece mütevil ve insaflı sözlerinde de görülür. Bir râvî için kullandığı en ağır cerh ifadeleri, o kimsenin güvenilemeyecek kadar zayıf (münkerü'l-hadis) olduğunu, muhaddislerin onun hakkında fikir beyan etmediğini (seketü anh) söylemekten ibarettir. Hadis uydurmakla tanınan kimseler hakkında bile yalancı (kezzâb) ifadesini pek nâdir kullanmıştır. Gıybetten sakınarak kimseyi çekıştırmeyeceğini söylemesi ve, "Allah Teâlâ'nın beni gıybetten dolayı hesaba çekmeyeceğini umarım" demesi bu konudaki titizliğini göstermektedir. Bir gün hadis okuturken âmâ olan talebesi Ebû Ma'ser bir hadisten pek hoşlanmış olmalı ki başını, elini sallamaya başladı. Onun bu haline tebessüm eden Buhârî, daha sonra bu tebessümü ile Ebû Ma'ser'e haksızlık ettiğini düşünerek ondan helâllik istedi.

Buhârî'nin oğlu gibi sevip ilgilendiği kâatibi Muhammed b. Ebû Hâtim, onun ok atmayı çok sevdiğini, yanında bulunduğu uzun yıllar boyunca attığı oklardan sadece ikisinin hedefe isabet etmediğini ve bu hususta kimsenin onunla boy ölçüşemeyeceğini söylemektedir. Bazı kitaplarda yer alan ahlâkî beyitleri ise onun şiir zevkini yansıtmaktadır.

Buhârî'yi yakından tanıyan âlimlerin takdîrîkâr ifadeleri, onun ilmî şahsiyeti ve otoritesi hakkında fikir vermektedir. Hocası Nuaym b. Hammâd ile muhaddis Ya'kûb b. İbrâhim ed-Devrakî, "Buhârî bu ümmetin fakihidir" derlerdi. Basralı hocalarından Bûndâr diye tanınan Muhammed b. Beşşâr Buhârî gibi bir âlim görmediğini ifade eder ve Buhârî Basra'ya gelince onunla iftihar ettiğini söylerdi. Hadis ve fıkıh ilimlerindeki derin bilgisıyla tanınan hocası İshak b. Râhûye muhaddislere, "Bu gençten hadis yazınız" diye tavsiyede bulunduktan sonra eğer Buhârî Hasan-ı Basrî zamanında gelmiş olsaydı hadis ve fıkıh çok iyi bildiği için herkesin ona başvurmak zo-

runda kalacağını söylerdi. Yine Basralı hocalarından ve "emîrül-mü'minîn fi'l-hadis" lakabını almış nâdir muhaddislerden biri olan Ali b. Medîni'ye, "Buhârî sadece senin yanında tevazu gösteriyor" dediler. İbnü'l-Medîni de, "Siz ona bakmayın, onun gözleri kendi gibi birini daha görmemiştir" karşılığını verdi. Diğer bir hocası olan Amr b. Ali el-Fellâs ise onun bilmediği hadise hadis denilemeyeceğini söylerdi. İmam Müslim Buhârî'ye hitaben, "Sana ancak seni çekemeyenler kızabilir. Dünyada senin bir benzerinin bulunmadığına şahadet ederim" diyerek ona duyduğu derin sevgiyi dile getirmiştir. İbn Huzeyme ise, "Şu gök kubbenin altında Resûlullah'ın hadislerini Buhârî'den daha iyi bilen ve daha iyi ezberlemiş olan birini görmedim" derdi. Hocalarından Muhammed b. Selâm el-Bîkendî ile Abdullah b. Yûsuf et-Tinnîsi hadis kitaplarını ona tashih ettirmişlerdi. Humeydî de hadise dair bir meselede muhaddislerden biriyle anlaşmazlığa düşünce henüz on sekiz yaşında bulunan talebesi Buhârî'yi hakem tayin etmişti.

Hadisçiliği. Hicrî ilk üç asırda hadise hizmetleriyle tanınan önemli şahsiyetler arasında Buhârî'nin ön planda gelmesinin sebebi, sahih hadisleri ilk defa bir araya getirmesinin yanında hadis ilmindeki tartışmasız otoritesidir. Yüz binlerce rivayet arasından en sahih olanları seçmedeki metodunu Müslim'in aynı adlı çalışmasındaki farklı metoduyla mukayese ederek onu Buhârî'ye tercih etmek isteyenler fazla taraftar bulamamışlardır. Rivayetlerde her âlimin göremediği ince kusurları (ilel) farketme hususunda Müslim'den de ileride olduğu, senedleri meydana getiren şahısların hem aynı zamanda yaşama, hem de birbiriyle uzun müddet görüşme şartını uygulama hususunda hiçbir muhaddisin onunla boy ölçüşemediği kabul edilmiştir. Bunlardan başka hadislerden elde ettiği fikhî görüşlerini bab başlıklarında göstermeye çalışması, bir hadisin ihtiva ettiği birkaç hükmü ilgili yerlerde zikretmek için onu tekrardan kaçınmaması gibi ilmî özellikleri sebebiyle el-Câmi'u's-şâhih diğer hadis kitaplarına tercih edilmiştir. Bütün muhaddisler gibi Buhârî de eserlerine aldığı hadisleri hangi prensiplere göre seçtiğini kaydetmemiştir. Onun bu prensipleri (şartlar) daha sonra eserleri incelenmek suretiyle tesbit edilmiştir. Bununla beraber Buhârî bazı râviler hakkında tenkitte bu-

lunurken bir kısım prensiplerinden söz etmiştir. Meselâ İbn Ebû Leylâ'dan söz ederken, sadûk" olmakla beraber hadisin sağlamı ile cürüğünü birbirinden ayıramadığı için ondan ve onun gibilerden hadis rivayet etmediğini belirtmiştir (Tirmizî, "Şalât", 152). Birinden hadis yazarken onun ismini, künyesini, nisbesini ve hadisi nasıl öğrendiğini mutlaka sordüğünü, aldığı cevaplar sonunda eğer o kişi yeterli bulursa ondan hadis rivayet ettiğini, aksi halde onun şeyhinden yazdığı asl*ı gördükten sonra hadislerini yazdığını ifade etmekte, fakat bazı hadis talebelerinin ne yazdıklarına ne de nasıl yazdıklarına dikkat etmediklerinden yakınmaktadır (Zehebî, 'A'lâmü'n-nübelâ', XII, 406). Buhârî'nin rivayetteki titizliğine rağmen çoğu kendi hocası olan bazı zayıf râvilerden hadis almasının sebebinin anlamak kolay değildir. Kendilerinin Müslim'in rivayette bulunmayıp sadece Buhârî'nin hadis aldığı muhaddislerin sayısı 435'tir. Bunlardan zayıf olmaları sebebiyle tenkit edilenler seksen kadardır. Şüphesiz Buhârî bu muhaddislerin her biriyle bizzat görüşmüş, rivayetlerini gözden geçirmiş ve onların hadislerini çok defa bir konuyu desteklemek üzere kullanmıştır (ayrıca bk. el-CÂMIU'S-SAHİH).

Buhârî'nin yakın talebeleri, kendisinin kitaplarını yazarken malzemeleri önce ayrıntılı olarak tesbit ettiğini, meydana getirdiği hacimli eseri üzerinde uzun süre titizlikle çalışarak son şeklini verdiğini söylemektedirler. İbn Hacer onun "Kitâbü'l-İ'tişâm"ı el-Edebü'l-müfred'de yaptığı gibi önce müstakil bir kitap olarak yazdığını, daha sonra onu ihtisar ettiğini düşünmektedir (Fethu'l-bârî, XIII, 246-247). Bizzat Buhârî'nin bütün kitaplarını üçer defa yazdığını söylemesi (İbn Hacer, Tağlîku't-ta'lik, V, 418), onun eserlerini yazdıktan sonra talebelerine okuttuğunu, bu sırada bazı konuları ilâve edip bazılarını çıkardığını, daha sonra eserini ikinci ve üçüncü defa aynı şekilde okutup tashih ettiğini göstermektedir. Nitekim bazı kitaplarının farklı nüshalarında bunu görmek mümkündür. Henüz yirmi yaşına basmadan ve kendi ifadesiyle "Hz. Peygamber'in kabri başında mehtaplı gecelerde" yazdığı et-Târîhu'l-kebîr onun ilk eserlerinden biridir. Çok erken bir devirde yazdığı bu kitabın bir rivayetini gören Ebû Zûr'a er-Râzî onda bazı hatalar tesbit etmiş, İbn Ebû Hâtim er-Râzî de bunun üzerine Beyânü haça'i Muhammed b. İsmâ'il el-

Buhârî fî Târîhih adlı eserini kaleme almıştı. Buhârî'nin talebelerinden Muhammed b. Süleyman b. Fâris ed-Dellâl'in aynı esere ait nüshasını gören Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Zû'r'a ile İbn Ebû Hâtîm'in sözünü ettikleri hatalardan bazılarının bu nüshada yer almadığını tesbit etmiştir. Aynı şekilde Hatîb el-Bağdâdî'nin *Muvazẓıhu evhâmi'l-cem' ve't-tefrîk* adlı eserinde işaret ettiği bazı hataların Buhârî'nin talebelerinden Muhammed b. Sehl b. Kürdî'nin rivayet ettiği nüshada bulunmadığı görülmektedir. Bu sonuncu nüshanın, *et-Târîhu'l-kebir*'in Buhârî tarafından üçüncü defa tashih edilmiş nüshalarından biri olduğu anlaşılmaktadır. *Târîhu Bağdâd*'da nakledildiğine göre (II, 7), 230'da (844-45) vefat eden İshak b. Râhûye'nin, talebesi Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebir*'ini eline alarak Emîr Abdullah b. Tâhîr'e, "Sana bir hârika göstereyim mi?" dediği, eserin bu tarihten, 252'de (866) vefat eden ve Bûndâr diye tanınan Muhammed b. Beşşâr'a varıncaya kadar (Buhârî, I, 49) birçok değişik râviyi ihtiva ettiği dikkate alınırsa Buhârî'nin hayatının ileri bir safhasına kadar eserini devamlı surette yenileyip ikmal ettiği anlaşılar.

Eserleri. 1. *el-Câmi'u's-şahîh**. Buhârî, halk arasında *Şahîh-i Buhârî* diye şöhret bulan bu eseri 600.000 kadar hadis arasından seçerek on altı yılda meydana getirdiğini, her bir hadisi (veya babı) yazmadan önce mutlaka boy abdesti alarak iki rek'at namaz kıldığını söylemiştir. Eserini Buhara'da yazmaya başlamış, çalışmasına Mekke, Medine ve Basra'da devam etmiştir. Yeryüzünde hiçbir esere gösterilmeyen bir ihtimama mazhar olan ve İslâm dünyasında üzerine yüzlerce inceleme ve şerh kaleme alınmış bulunan *el-Câmi'u's-şahîh* İstanbul, Mısır, Hindistan ve Avrupa'da birçok defa basılmıştır. 2. *et-Târîhu'l-kebir**. Buhârî'nin *el-Câmi'u's-şahîh*'ten önce yazdığı bu kitap sahasının ilk eserlerinden biri olup burada ashtapan kendî şeyhlerine gelinceye kadar 13.000'e yakın râvinin güvenilirlik derecesini tesbit etmiştir. *et-Târîhu'l-kebir* Haydarâbâd'da Dârü'l-maârifî'l-Osmâniyye tarafından dört büyük cilt (sekiz cüz) halinde basılmıştır (1361-1364). Ayrıca Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye ve Müessesetü'l-kütübî's-sekâfiyye tarafından eserde geçen şahısların ve hadislerin fihristi hazırlanarak Beyrut'ta iki cilt halinde yayımlanmıştır (1407/1987). 3. *et-Târîhu'l-evsaf*. *et-Târîhu'l-kebir*'in bir muhtasarı

olduğu anlaşılmakla beraber eserin tam olarak günümüze geldiği bilinmemektedir. Çok eksik bir nüshası Hindistan'da mevcuttur (Bankipûr 12/32, nr. 687, 56 varak). 4. *et-Târîhu's-şagîr*. *et-Târîhu'l-kebir*'in bir hulâsası olup râvileri *et-Târîhu'l-kebir*'deki gibi alfabetik olarak değil vefat tarihlerine göre ele almakta ve onlar hakkında diğer eserlerinde rastlanmayan bilgiler vermektedir. Eser Muhammed el-Ca'ferî tarafından Allahâbâd'da (1324, taşbaskı) ve Ahmedâbâd'da (1325), Mahmud İbrâhim Zâyed tarafından da Kahire'de (1396-1397/1976-1977) iki cilt halinde yayımlanmıştır. Bu çalışma, Yûsuf el-Mar'aşlî tarafından içindeki hadislerin fihristi yapılarak Beyrut'ta yeniden basılmıştır (1986). 5. *Kitâbü'd-Đu'afâ'i's-şagîr*. İbrâhim isimyle başlamakta ve 418 râviyi ihtiva etmektedir. Buhârî'nin daha önce zikredilen kitaplarına nisbetle oldukça küçük hacimli olup alfabetiktir. Eser Agra'da (1323), Allahâbâd'da (1325), Bûrân ed-Danâvî'nin tahkikiyle Beyrut'ta (1404/1984), Abdülazîz İzzeddin es-Seyrevân tarafından *el-Mecmû' fi'd-Đu'afâ'* ve *l-metrûkin* adıyla ve Nesâî ile Dârekutnî'nin *eđ-Đu'afâ'* ve *l-metrûkin* adlı eserleriyle birlikte Beyrut'ta (1405/1985) ve Mahmud İbrâhim Zâyed'in tahkikiyle Nesâî'nin *Kitâbü'd-Đu'afâ'* ve *l-metrûkin*'i ile birlikte yine Beyrut'ta (1406/1986) yayımlanmıştır. 6. *Kitâbü'l-Künâ. et-Târîhu'l-kebir*'i tamamlayıcı mahiyette olan bu eser, isimlerinden çok künyeleriyle tanınan 1000 kadar râvi hakkında kısa bilgiler vermektedir. Kitabın sonunda Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî'nin eseri tanıtan bir yazısı bulunmaktadır. İbn Ebû Hâtîm er-Râzî'nin *Beyânü ħaṭa'i Muḥammed b. İsmâ'il el-Buhârî fî Târîhih* adlı eseriyle birlikte Haydarâbâd'da basılmıştır (1360). 7. *et-Târîh fî ma'rifeti ruvâti'l-ħadiṣ ve naḳaleti'l-âşâr ve temyîzi şikâtihim min đu'afâ'ihim ve târihi ve fâtihim*. Bu eser de Buhârî'nin diğer tarih kitaplarına nisbetle oldukça küçük hacimli olup Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bir nüshası bulunmaktadır (Medine, nr. 524, 18 varak). 8. *et-Tevarîh ve'l-ensâb*. Bazı önemli şahsiyetler hakkında bilgiler ihtiva eden eserin diğer kitaplarda olduğu gibi belli bir metodu yoktur. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bir nüshası mevcuttur (III. Ahmed, nr. 2969, vr. 382^a-399^b). 9. *el-Edebü'l-müfred**. *el-Câmi'u's-şahîh*'te bulunmayan güzel ahlâka dair bazı

hadisleri de ihtiva eden ve 644 bab içinde 1322 hadisi toplayan eser Hindistan'da (1304), Agra'da (1306), İstanbul'da (1306, 1309), Kahire'de (1346, 1349) ve Muhammed Fuâd Abdülbâkî'nin tahkikiyle yine Kahire'de (1375/1955) yayımlanmıştır. 10. *Ĥalku ef'âli'l-ibâd**. Kulâların diğer fiilleri gibi Kur'an'ı telaffuz edişlerinin de mahlûk olduğunu ortaya koymak maksadıyla yazılan eser Muhammed Şemsülhak el-Azîmâbâdî tarafından Delhi'de (1306), Ali Sâmi en-Neşşâr ile Ammâr et-Tâlibî tarafından *'Akâ'idü's-selef* adlı eser içinde (1970), daha sonra müstakil olarak Beyrut'ta (1404/1984) yayımlanmıştır. 11. *Ref'u'l-yedeyn fi's-şalât*. Namazda rûkûa varırken ve rûkûdan kalkarken tekbir almanın sünnet olduğuna dair olan eser, Urduca tercümesiyle birlikte Kalkûta'da (1256), *Tenvîrû'l-ayneyn bi-ref'i'l-yedeyn fi's-şalât* adıyla Delhi'de (1299), *Ĥayrûl-kelâm fi'l-ķurâ'ati ĥalfe'l-imâm* ile birlikte Kahire'de (1320) ve Ahmed eş-Şerîf tarafından *Ĥurâtü'l-ayneyn bi-ref'i'l-yedeyn fi's-şalât* adıyla Küveyt'te (1983) basılmıştır. 12. *Kitâbü'l-Ĥurâ'ati ĥalfe'l-imâm*. *Ehl-i re'y*'in görüşlerinin aksine farz namazlarda imamla beraber cemaatin de Kur'an okumasının gerekli olduğunu ileri süren eser, *Ĥayrûl-kelâm fi'l-ķurâ'ati ĥalfe'l-imâm* adıyla ve Urduca tercümesiyle birlikte Delhi'de (1256), Kahire'de (1320) ve Beyrut'ta (1985) yayımlanmıştır.

Buhârî'nin bunlardan başka *el-'Aķide (et-Tevhîd)* (Sezgin, I, 259), *Aĥbârü's-şifât* (Sezgin, a.y.), *Ĥazâya's-şahâbe ve't-tâbi'in*, *et-Tefsîrû'l-kebir (et-Târîhu'l-kebir*, VIII, 232, 265; Brockelmann, III, 179), *Kitâbü'l-'Atîķ (et-Târîhu'l-kebir*, II, 95, 169), *el-Eşribe*, *el-Hibe*, *el-Vuĥdân* (sadece bir hadis rivayet eden sahâbîlere dair), *el-Mebsût*, *el-'İlel*, *el-Fevâ'id*, *el-İ'tişâm*, *Kitâbü Aşĥâbi'n-nebî (et-Târîhu'l-kebir*, II, 60), *Esmâ'ü's-şahâbe*, *Kitâbü'l-İmân (et-Târîhu'l-kebir*, II, 158), *Birrû'l-vâlideyn*, *el-Câmi'u's-şagîr*, *el-Câmi'u'l-kebir (el-Câmi'u's-şahîh*'i bu eserden meydana getirdiği düşünülebilir) gibi eserleri bulunduğu, hocalarının adlarını yazdığı bir *Meşyeha'sı* olduğu eserlerindeki ifadelerinden ve kaynaklardan anlaşılmaktadır. Buhârî'nin üç râvi ile Hz. Peygamber'e ulaşan rivayetlerini ihtiva eden *eş-Şulâsiyyât* daha sonraları tertip edilmiştir. Onun *el-Câmi'u's-şahîh*'teki bazı "kitâb"ları önce müstakil olarak yazdığını, bunları daha sonra yeniden gözden ge-

çirerek eserine birer bölüm olarak aldığı tahmin etmek güç değildir. Daha çok *et-Târîhu'l-kebîr*'de görülen *eş-Şahîh, el-Müsned, el-Müsnedü'l-kebîr, el-Muhtaşar* gibi kitap isimleriyle de *el-Câmi'ü's-şahîh*'i kastetmiş olmalıdır.

BİBLİYOGRAFYA:

Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 49; II, 60, 95, 158, 169; III, 1; VIII, 232, 265; Tirmizî, "Şalât", 152; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, II, 4-34; Nevevî, *Mâ Temessü ileyhî hâcetü'l-kârt li-Şahîhi'l-İmâmî'l-Buhârî* (nşr. Ali Hasan Ali Abdülhamîd), Beyrut, ts. (Dârü'l-Kütübü'l-ilmiyye); Zehbî, *A'lâmü'n-nübelâ*, XII, 391-471; a.mlf., *Tezkiretü'l-huffâz*, II, 555; Sübkî, *Tabakât*, II, 213-235; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 274-275; IX, 47-55; a.mlf., *Tağlîku't-ta'îtk* (nşr. Saîd Abdurrahman Mûsâ el-Kazakî), Beyrut 1405/1985, V, 384-442; a.mlf., *Hedyü's-sârt* (Sa'd), II, 242, 250-252; a.mlf., *Fethu'l-bârt* (Hatîb), XIII, 246-247, 261; *Keşfü'z-zunûn*, I, 48-49, 89, 133, 227, 238, 287, 522, 541, 564, 571, 722; II, 1087, 1392, 1402, 1420, 1448, 1449, 1453, 1469, 1471, 1581, 1684; Tokâdî, *Miftâhu's-Şahîhayn*, İstanbul 1313, s. 5-6; Serkîs, *Mu'cem*, I, 534-537; Kettânî, *er-Risâletü'l-müste'trafe*, s. 41, 46, 49, 53, 61, 86, 98, 121, 128, 129, 144, 147; Brockelmann, *GAL* (Ar.), III, 178-179; Sezgin, *GAS* (Ar.), I, 256-259; Hüseyin Abdülmecid Hâsim, *el-İmâm el-Buhârî: muhaddişen ve fakîhen*, Kahire, ts. (Mısırü'l-Arabiyye); Yûsuf el-Kettânî, *Rubâ'ıyyâtü'l-İmâmî'l-Buhârî*, Rabat 1404/1984, s. 44-49; Abdülganî Abdülhâlik, *el-İmâmü'l-Buhârî ve şahîhu*, Cidde 1405/1985; A. J. Arberry, "The Teachers of al-Bukhârî", *IQ* (1967), V; XI, nr. 1-2, s. 34-49; Kasım Kufralı, "Buhârî", *İA*, II, 771-772; J. Robson, "al-Bukhârî", *El²* (Fr.), I, 1336-1337; C. Brockelmann — Muhammed Fuâd Abdülbâkî, "el-Buhârî", *DMİ*, III, 419-426; Abdülkayyûm, "el-Buhârî", *UDMİ*, IV, 120-124.

M. MUSTAFA EL-A'ZAMÎ

Akaid'e Dair Görüşleri. *el-Câmi'ü's-şahîh* ile *Halku ef'âli'l-ibâd* adlı kitaplarının incelenmesinden, ayrıca *el-Akîde* (*et-Tevhîd*), *Ahûbârü's-sifât*, *Kitâbü'l-İmân* gibi akaide dair bazı eserler telif etmesinden (Sezgin, I, 134) anlaşıldığına göre Buhârî, ünlü bir muhaddis olmasının yanı sıra itikadî konularla da yakından ilgilenerek Selef inancına aykırı görüşler ileri süren Cehmiyye, Mu'tezile, Havâric ve Şîa mezheplerini tenkit eden, böylece Ehl-i sünnet mezhebinin oluşumuna katkıda bulunan ilk Sünni âlimlerdendir. Ana İslâmî ilimlere ilişkin özlü bilgiler ihtiva eden temel bir kaynak niteliğindeki *el-Câmi'ü's-şahîh*'inde "Kitâbü't-Tevhîd" ("Kitâbü't-Tevhîd ve'r-red 'ale'l-Cehmiyye ve gayrihim"), "Kitâbü'l-Kader", "Kitâbü'l-Fiten", "Kitâbü'l-İmân", "Kitâbü Bed'i'l-halk" bö-

lümlerine yer vererek bab başlıklarında ilgili âyetlerden başka, görüşlerini tercih ettiği ashap ve tâbiînin açıklamalarını sıraladıktan sonra bu hususu hadislerle teyit etmesi; diğer "sünen" ve "câmi" türü hadis literatüründe yer almayan "Kitâbü't-Tevhîd"de sıfat, zât-sıfat ilişkisi, esmâ-i hüsnâ, tekvin-mükevven, meşîet-irade, rüyetullah konularına, "Kitâbü'l-İmân"da imanın tarifi, unsurları, iman-amel ve iman-günah münasebetine ilişkin konulara girmesi, onun akaid problemleriyle yakından ilgilendiğini açıkça göstermektedir.

Mihne* devrinin yaşanmasına sebep olan Mu'tezile'nin ve dolayısıyla kelâm ilminin aleyhinde meydana gelen ortamın tesiriyle olmalıdır ki hemen hemen bütün hadis âlimleri, Kur'an ve Sünnet'te bulunmayan veya bunlarda yer almakla birlikte ayrıntılarına girilmemiş olan bir itikadî meselenin münakaşa konusu haline getirilmesini bid'atı telakki etmişlerdir. Buna karşılık Buhârî, naslara aykırı birtakım inançların ortaya çıkması halinde Kur'an ve Sünnet'e uygun olan görüş ve inancın belirlenip savunulması maksadıyla itikadî problemlerin tartışılmasını gerekli görmüştür. Nitekim yaşadığı devirde nazik bir mesele haline gelen ve yaratılmış bir varlık olan insana ait fiillerin bile kadîm kabul edilmesini gerektirecek tarzda yoruma tâbi tutulan "mes'eletü'l-lafz" (Kur'an'ı telaffuz edişin yani Kur'an okumanın mahlûk olup olmadığı) konusunu hadis âlimlerinin şiddetli muhalefetlerine rağmen münakaşa etmekten çekinmemiştir (aş. bk.). Ona göre bütün dinî konularda olduğu gibi akaid alanında da hadisler Kur'an'dan sonra ikinci kaynaktır ve müteşâbih âyetlerin gerçeğe uygun olarak te'vil edilebilmesi için hadislerden faydalanmak zârudur. Mu'tezile'nin itikadî konularda hataya düşmesinin asıl sebebi hadislerle itibar etmemesidir. Hadislerin bir kısmını kabul edip bir kısmını reddetmek de neticede Kur'an'ı yanlış anlamaya götürür.

Buhârî, genel çerçeve itibariyle Selef akidesine bağlı olduğu ve kıyası kabul etmediği halde naslarda sınırları çizilen bir akıl yürütmeyi câiz görür (Buhârî, "İ'tişâm", 12; a.mlf., *Halku ef'âli'l-ibâd*, s. 154). Nitekim aklî dengesini kaybetmiş bir sarhoşun sarfettiği sözlerin hukukî bir değer taşımadığına hükmetmesi de (Sübkî, II, 222) onun akla verdiği değeri gösteren bir delil kabul edilmelidir. Özellikle *Halku ef'âli'l-ibâd* adlı eserin-

de yaptığı nakillerden anlaşıldığına göre akaid konularında Abdullah b. Mübârek, Abdurrahman b. Mehdî, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, Fudayl b. İyâz, Süfyân b. Uyeyne ve Nuaym b. Hammâd'ın görüşlerini benimseyerek onlardan etkilenmiştir. Buhârî'nin akaide dair görüşlerini şöylece özetlemek mümkündür:

1. **İlâhî Sıfatlar.** Zât-ı ilâhiyyenin isimleri, sıfatları ve fiilleri vardır. Zâtı gibi O'ndan ayrılmayan isimleri, sıfatları ve fiilleri de kadîmdir. Bunların dışında kalan her şey yaratılmış olduğundan zât, isim, sıfat ve fiil açısından O'na benzeyen hiçbir varlık yoktur (Buhârî, "Tevhîd", 42; a.mlf., *Halku ef'âli'l-ibâd*, s. 206). Zira Kur'an-ı Kerim'de Allah, zâtına (nefsine) "şey" kavramını nisbet etmiş (el-En'âm 6/19), ilim, sem', basar, kudret, irade, kelâm gibi sıfatları bulunduğunu bildirmiş (meselâ bk. en-Nisâ 4/166; Fâtır 35/11; ez-Zâriyât 51/58), Hz. Peygamber ile ashabı da zât, isim ve sıfat kelimelerini kullanarak bunları Allah'a nisbet etmişlerdir. Allah'ın zâtından ayrılmayan (bâin olmayan) sıfatlarının bulunması O'nun yaratıklara benzetilmesini gerektirmez; aksine bu sıfatların zâtın nefyedilmesi durumunda teşbih kaçınılmaz bir şekilde gerçekleşir. Zira bu takdirde Allah görme, işitme, konuşma, yaratma gibi üstün nitelikleri bulunmayan putlara ve diğer cansız varlıklara benzetilmiş olur. İlâhî isimler yaratıkların isimleri gibi sonradan ortaya çıkmış değildir. Çünkü Hz. Peygamber bu isimlerle Allah'a dua etmiş ve istiâzede bulunmuştur (Buhârî, "Tevhîd", 13; İbn Kayyim, s. 91).

Kelâm Allah'a ait sıfatlardandır. Zira Kur'an'da ve hadislerde Allah'ın Hz. Mûsâ ile konuştuğu, Kur'an-ı Kerim'in de Allah kelâmı olduğu ve kelâmının nihayeti bulunmadığı bildirilmekte, âhirette de O'nun kullarıyla konuşacağı haber verilmektedir. O kendine has bir kelâmla konuşur, kelâmını yakında olana da uzakta olana da aynı şekilde duyurur, fakat onun konuşması başka hiçbir konuşmaya benzemez. Yaratıkların sesi ve kelâmı ise harflerden oluşmuştur (Buhârî, "Tevhîd", 33, 36, 37, 38; a.mlf., *Halku ef'âli'l-ibâd*, s. 130-133, 146, 192-194).

Kur'an-ı Kerim Allah kelâmı olup mahlûk değildir. Zira kelâm Allah'ın zâtından ayrılmayan bir sıfattır. Kur'an'ın Allah kelâmı olduğu âyet ve hadislerle sabittir, ashap ve tâbiînin âlimleri de bu hususta farklı bir görüş beyan etmemiş-